

OSMANLIDA HAT SANATINI ZİRVEYE ÇIKARAN EĞİTİM YÖNTEMİ: MEŞK ve İCAZET GELENEĞİ¹

Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ²

ÖZET

Türk-İslam sanatları içinde önemli bir yere sahip olan ‘*hat sanatı*’ Arap alfabesiyle yazılan güzel yazıları ifade etmektedir. Sanatkârına da ‘*hattat*’ denir. Bu sanat dalı tarihi gelişimini İslam Dininin kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim üzerinde göstermiştir. Ancak geçmişte olduğu gibi günümüzde yalnız Arapça değil Türkçe, Farsça gibi bu alfabenin kullanıldığı başka lisanlarda da eserler verilmektedir. Dünyanın en gelişmiş müzelerinde çok değerli örnekleri bulunan hat sanatının İslam ülkeleri dışında da sevenleri ve takipçileri gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Hat sanatının geçmişten gelen köklü bir eğitim geleneği vardır. Günümüze ulaşan belgeler Osmanlı döneminde hat eğitiminin belli bir düzen ve disiplin içinde, titizlikle yürütüldüğünü göstermektedir. Bu sanat dalında Osmanlı’nın İslam ülkeleri arasında öne çıkmasında uygulanan bu eğitim yönteminin etkili olduğu muhakkaktır. Temelde usta-çırak ilişkisine dayanan bu yöntemde meşk usulü takip edilmiştir. *Meşk*, talebenin örnek alarak çalışması için hocasının ders olarak yazdığı numune anlamına gelir. Onu örnek alarak yapılan çalışmaya da *meşk etmek* denir. Talebe verilen dersi çalışarak hocasına gösterir. Hocası da hatalı bulduğu harf veya kelimelerin hemen altına, ölçülerini ve kaidelerini göstererek doğru şekillerini yazar. Talebe hocasının tavsiyeleri doğrultusunda aynı bölümü tekrar çalışıp yazarak bir sonraki derse getirir. İstenilen seviyeye gelene kadar bu böyle devam eder. Gereken aşamaları başarıyla tamamlayan talebe icazet almaya hak kazanır. Usule göre hocası tarafından kendisine *icâzet* verilir. *İcâzetnâme* ise ilimde ve yazıda tahsilini bitirenlere verilen yeterlilik belgesi anlamında kullanılan bir tabirdir. Bu belgeyi alan bir hattat yazacağı yazılara ‘*ketabe*’ (imza) koyma yetkisini kazanmış olur. Osmanlı geleneğinde icazeti olmayan hattatın yazılarının altına imza atması usule aykırı sayılmıştır. Böylece icazet uygulaması, bir nevi hat sanatının kalite kontrol mekanizması işlevini görmüş, sanat seviyesinin yükselmesinde etkili olmuştur.

Anahtar kelimeler: hat sanatı, Osmanlı hat sanatı, hat sanatı eğitimi, meşk usulü, icazet.

OTTOMAN EDUCATION METHOD THAT BROUGHT CALLIGRAPHY TO THE TOP: THE TRADITION OF MESHK AND RATIFICATION

ABSTRACT

Having an important place in Turkish-Islamic arts, ‘*calligraphy*’ expresses beautiful writings written in Arabic alphabet. The artist is also called ‘*calligrapher*’. The historical development of this art has been shown on the Holy Qur’an of Islamic Religion. However, as in the past, today, not only Arabic, but also other languages using Arabic alphabet such as Turkish and Farsi are used in artworks. Calligraphy, which has many valuable examples in the world’s most advanced museums, is increasing the number of its fans and followers day by day also in the countries other than Islamic countries.

Calligraphy has a deep-rooted tradition of education coming from the past. Documents from the Ottoman period indicate that the calligraphy education was carried out meticulously in a certain order and discipline. It is certain that this method of education has an effect on Ottomans to become prominent among the Islamic countries in this field of art. In this method, which is basically based on master-apprentice relation, the way of meshk has been pursued. *Meshk* means the sample written by the master as a lecture for the study of the apprentice. It is called *making meshk*, the work done by taking it as an example. The apprentice studies lessons given to him and shows his writings to his master. Then the master writes the correct forms right under the letters or words he finds incorrect, showing their measurements and bases. The apprentice re-writes the same section in the way of the master’s corrections and brings it to the next class. This goes on until the desired level. An apprentice who successfully

¹ Bu makale, 10-13 Nisan 2018 tarihleri arasında Paris’te gerçekleştirilen “Paris Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi”nde aynı başlık altında sunulmuş olan bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

² Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Öğretim Üyesi, mmemis@sakarya.edu.tr

completes the necessary steps is entitled to receive a ratification (icazet). According to the procedure, the apprentice will receive the *ratification* from his master. *Certificate of ratification* is a term used to mean the certificate of proficiency given to those who have completed their studies in science and calligraphy. A calligrapher who got this certificate gains the authority to add '*ketibe*' (signature) to his calligraphy. Signing under the writings of calligraphers without the ratification is considered as nonprocedural in the Ottoman tradition. Thus, the application of the ratification functioned as a quality control mechanism of the calligraphy and had an effect on increasing the level of art.

Keywords: Calligraphy, Ottoman calligraphy, calligraphy education, method of meshk, ratification.

GİRİŞ

Arap yazısı İslamiyet'in gelişiyile birlikte yepyeni bir gelişme seyrine girmiş, ilâhi vahyin yazım vasıtası olarak gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. İlhamını Kur'an-ı Kerim'den ve Hz. Peygamber (a.s.)'in tavsiyelerinden alan kâtipler (hattatlar), "*Allah güzeldir güzelliği sever*" hadisini de düstur edinerek, bir ibadet heyecanıyla üzerine titredikleri güzel yazıyı gittikçe geliştirmişler ve başka kültürlerde benzeri olmayan bir sanat dalı haline getirmişlerdir. Zamanla alanını genişleten hat sanatı yalnız dînî metinlerle sınırlı kalmamış, yazının kullanıldığı hemen her sahada kendini göstererek mimarîde, tabloları, kitaplarda, evrakta ve çeşitli eşya üzerinde bir güzellik unsuru olarak asırlardır varlığını devam ettirmiştir.

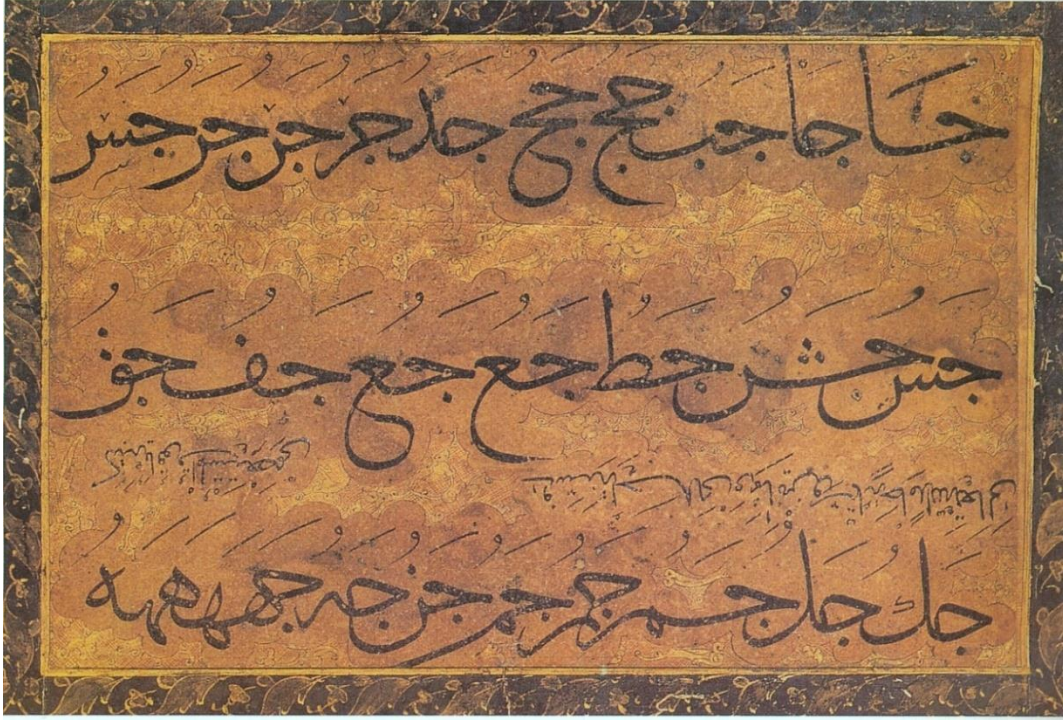
Emeviler ve Abbasiler döneminde önemli merhalelerden geçerek uzun bir olgunlaşma devresi geçiren hat sanatı, asıl tekâmülünü Osmanlı döneminde tamamlamıştır. II. Bayezid'in hat hocalığını da yapmış olan Şeyh Hamdullah önceleri Abbasi döneminin ünlü hattatı Yâkut üslûbunda yazarken, II. Bayezid'in de teşvikiyle Yâkut'un saray hazinesinde muhafaza edilen eserleri üzerinde derin araştırma ve incelemeler yaparak yeni bir üslup ortaya koymuştur. Osmanlı zevkine daha uygun gelen bu tarz sonraki asırlarda Hafız Osman, İsmail Zühdî, Mustafa Rakım, Kazasker Mustafa İzzet, Mehmet Şevki Efendi, Sami Efendi gibi ekol sahibi hattatlar ve daha nice üstatlar eliyle, daima gelişerek XX. Yüzyıla taşınmıştır. Osmanlı'dan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin doğduğu bu yüzyılda ekonomik, sosyal ve siyasi çalkantılar yanında ciddi manada kültür erozyonu da yaşanmış, alfabe değişimi ile birlikte hat sanatı zor dönemler geçirmiştir. 1912 yılında vefat eden ünlü hattat Sami Efendi'nin talebeleri Hasan Rıza, Ömer Vafî, Aziz Efendi, İsmail Hakkı Altunbezer, Kamil Akdik, Necmeddin Okyay, Nazif Bey, Neyzen Emin ve Hulusi Yazgan gibi üstatlar yanında, Nuri Korman, Kemal Batanay, Halim Özyazıcı, Hamid Aytaç ve Ali Alparslan gibi son dönemin önde gelen hattatları sayesinde zamanımıza intikal etmiştir. Bu üstatların ve bilhassa 1982'de vefat eden merhum Hâmid Aytaç'ın talebeleri ve onların yetiştirdiği hattatlar eliyle bugün de başarıyla sürdürülmektedir.

1. HAT SANATI EĞİTİMİ

1.1. Osmanlı Öncesi

Osmanlı öncesi döneme ait bu sanat dalında takip edilen eğitim sistemi ve uygulamaları hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Abbasi veziri, meşhur hattat İbn-i Mukle'nin (ö. 328/940) *Risâle fi'l-Hat ve'l-Kalem* adlı eserinde, yazı çeşidine göre kalem kalınlıklarını, harflerin ölçü, oran ve kaidelerini tespit ettiği, örnekler verdiği, hat sanatkarlarının da bu sisteme göre hat eğitim ve öğretimini sürdürdükleri ifade

edilmektedir (Serin, 2010: 430). Daha sonra gelen İbn-i Bevvâb (ö. 413/1022) *Kasîde-i Râiyye* adlı eserinde, kullanılacak kalemin vasıfları, kalem açmanın usul ve incelikleri, mürekkebin ıslahı, yazı çalışma şekli gibi konularda hüsn-i hat talebelerine yönelik tavsiyeleriyle hattatlara rehberlik etmiştir (Yılmaz, 1999: 219-222). XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hattatlar aklâm-ı sittenin (altı çeşit yazı) estetik oranlarını belirleyerek yeni bir çağır açan Yakut Musta'sımî'yi (ö. 698/1298) örnek aldılar. Yazı çeşitlerine göre kalem ağzı meylini yeniden düzenleyen³ Yakut'un *Risâle fi'l-Hat* adında, hat sanatıyla ilgili bir eser kaleme aldığı da bilinmektedir (Serin, 2010: 80). İstanbul kütüphanelerinde farklı isimler altında kayıtlı, ancak muhtevaları benzer olan yedi risalenin Yakut Musta'sımiye ait olduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi nr. 472 de bulunan nüshanın zahriye sayfasında "Yakut'un İlm-i Hat Risalesidir" kaydının yer alması bu ihtimali güçlendirmektedir. En azından bu nüshanın Türkçe olması, Yakut'un risalesinin tercümesi olabileceğini göstermektedir.

Resim-1. İranlı Nasır Halîlî Koleksiyonunda Bulunan Yakut Musta'sımî'ye Ait 861/1282-83 Tarihli Hurûfat Meşk Murakkamdan Bir Bölüm, (Safvet, 2000:15)

Bir mukaddime, iki makale ve bir hatimeden oluşan risalede mürekkep, kalem, kalemin açılması, hattın özellikleri ve neveleri, İbn-i Mukle tarzı üzere harflerin ölçüleri, harflerin tek tek ve terkipler halinde yazılışları anlatılmaktadır (Tüfekçioğlu, 1994: 10,11). Yakut'un yaklaşık iki asır takip edilen üslubunun, yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla İslam ülkelerine yayılmasında hat sanatı eğitimi konusundaki başarısının

³ Bazı eserlerde kalem ucunu ilk defa eğimli kesen hattatın Yakut olduğu şeklinde bilgiler yer almaktadır. Ancak *Râiyye Kasîdesi* 'nde "Katt-ı kalem ne çok eğri, ne de çok düz olmalıdır" (Yılmaz, 1999: 221) ifadesi geçtiğine göre kasideyi kaleme alan İbn-i Bevvab'ın da kalemi eğimli kestiği anlaşılmakta, günümüze ulaşan eserlerinde de kalem eğimi fark edilmektedir. Bu durumda Yakut'un yazı çeşitlerine göre kalem ağzı meylini yeniden düzenlediğini düşünmek daha doğrudur.

etkili olduğu, bu konuda düzenli ve disiplinli bir yöntem izlediği açıktır. Günümüze ulaşan meşk murakka'larına bakılırsa, Yâkut'un yönteminin Osmanlı hattatları tarafından da benimsenerek izlendiği anlaşılır (resim-1).

İbn-i Haldun, XIV. Asırda Mısır'daki uygulamayı anlatırken; yazı sanatının yerleşmiş ve ilerlemiş bir sanat haline geldiğini, öğretim usullerinin de gelişip kolaylaştığını, Mısır'da yazı öğretmek için ayrı öğretmenler tayin edildiğini, bunların her harfin kağıt üzerine nasıl yazıldığını özel kanun ve kaidelere göre öğrettiklerini, üstelik bu öğretmenlerin bizzat kendi elleriyle yazarak her harfin nasıl yazıldığını göstermeleri sayesinde öğrencinin gözüyle görüp bilgi derecesinin yükseldiğini ve mükemmel bir surette meleke kazandığını ifade etmektedir (İbn-i Haldun, 1996: 410). Bu izahat yazının Mısır'da da meşk usulü ile, yani usta-çırak ilişkisi içinde öğretildiğini göstermektedir. Ancak XV. yüzyılın sonlarından itibaren hat sanatının merkezi haline gelmiş olan İstanbul'daki uygulamalar ve bu uygulamalara ait örnekler yazı öğretimi konusunda takip edilen yöntemle ilgili olarak daha açık bilgiler vermektedir.

1.2. Osmanlı Dönemi

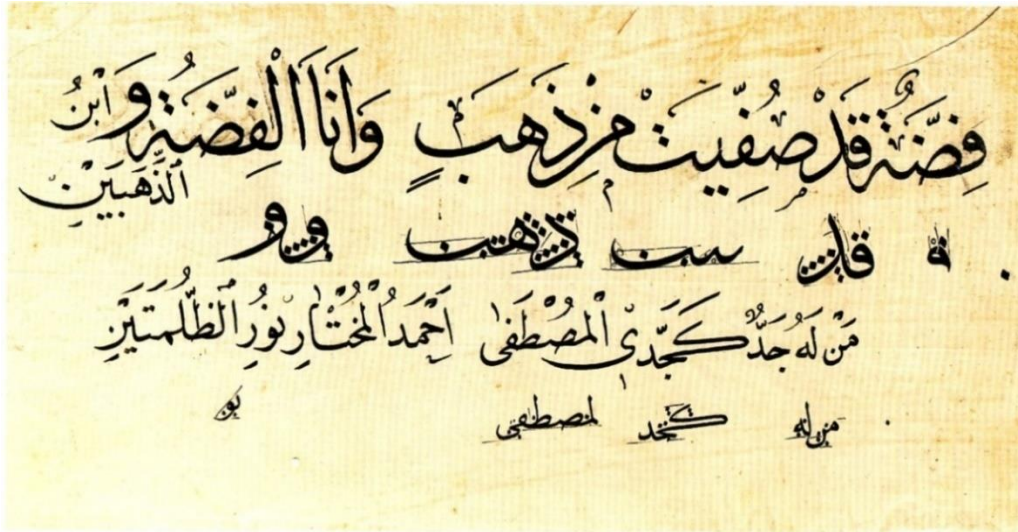
Osmanlı döneminde hat sanatı sarayın da himayesiyle büyük ilgi görmüş, eğitim ve öğretimi resmî kurum ve vakıflarla yaygınlaştırılmıştır. Başta Topkapı Sarayı Enderûn Mektebi, Galata Sarayı, Muzika-i Hümâyun gibi kurumlarda devrin en seçkin hattatları ders vererek yeni hattatların yetişmesinde büyük rol oynamışlardır. Osmanlı şehzadeleri de saray geleneğine uygun olarak disiplinli bir sanat eğitimi alır, ilgi duydukları şiir, mûsiki ve hat gibi sanat dallarında yetiştirilirdi (Serin, 2010: 430).

Resim-2 Şeyh Hamdullah'ın Amasya'da İken (1481 den önce) Yakut Tarzında Yazdığı Sülüs Meşk Murakka'ından Bir Sayfa. Abdul Rahman Al Owais Koleksiyonu (Derman, 2009: 134).

Yetenekli çocuklara güzel yazı öğretmek maksadıyla, sıbyan mektepleri programlarında yazı meşki derslerinin bulunduğu bazı vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Tanzimat devrinde ibtidâî, rüşdî, idâdî mekteplerinin programlarında da hat meşki mevcuttu (Serin, 2004: 372). Bu ders bazen kıraat hocası tarafından bazen de belirli günlerde ayrı bir hoca tarafından verilmekteydi. Kadrosunda hocası bulunmayan mekteplerde hayırseverler tarafından ücreti ödenerek hat hocası görevlendirildiği de olmuştur. Çoğunlukla amatör kişiler tarafından verilen bu derslerin amacı hattat yetiştirmekten ziyade eli bir derece ölçülü yazmaya alıştırmaktı. Nitekim sıbyan mektebinde başladığı hat dersini kabiliyeti ile devam ettirip ilerleten önemli hattatlar da çıkmıştır. Sanat gayesiyle hat öğrenimine ise gençlik çağlarında başlamak adeti daha yaygındır. Hat üstatları resmi daire veya medrese, mektep gibi eğitim kurumlarında hat eğitim ve öğretimi yaptıkları gibi, evlerinde de her hangi bir maddi karşılık beklemeden dersler vermişlerdir. Ancak bir mektep veya vakıf kurumu bünyesinde ders veren hocalara aylık veya günlük ücret ödenirdi. Varlıklı kimselerin çocukları ve aile fertleri için bir hat hocasını haftanın belirli günlerinde konaklarına davet etmeleri yoluyla da hat öğretimi yapıyordu. Böyle durumlarda hocanın kararlaştırılan ücreti alması tabii sayılırdı (Derman, 1997: 494).

Osmanlı döneminden günümüze intikal eden meşk murakka'ları⁴, hocaların talebe çalışmalarına yaptıkları çıkartmalar, hattat silsileleri ve icazetnameler bu eğitimin usta-çırak (hoca-talebe) ilişkisi içinde, meşk usulü ile, disiplinli ve sistemli bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. *Meşk*, öğrenmek için yapılan çalışma ve alıştırmayı ifade ettiği gibi, talebenin örnek alması için hocasının ders olarak yazdığı numune anlamına da gelir (resim-2). Hocadan bu numuneyi almaya *meşk almak*, onu örnek alarak yapılan çalışmaya da *meşk etmek* denir (Devellioğlu, 1992: 492). Talebe verilen dersi çalışarak yazısını hocasına gösterir. Hocası da hatalı bulduğu harf veya kelimelerin

Resim-3 Reîsülhattatin Kamil Akdik'in Talebesi Suud Yavsi'nin Meşkine Yaptığı Sülüs-Nesih Çıkartmaları (Derman, 2002: 37)

⁴ Murakka': Yaklaşık bir kitap sayfası boyutundaki kıt'aların bir araya getirilmesiyle oluşan yazı albümleridir (Derman, 1992: 39).

hemen altına, nokta ölçülerini ve kaidelerini göstererek doğru şekillerini yazar. Hattın estetik ölçüsü noktadır. Her yazı çeşidinin, yazıldığı kamyş kalemde çıkan, kendine mahsus bir noktası vardır. Harflerin boyları, kavisleri, meyilleri ve aralarındaki mesafeler nokta ölçüsüyle tespit edilir. Hocanın doğrusunu göstermek için talebenin meşkinin altına yaptığı şekillere *çıkartma* denir (resim-3). Talebe hocasının tarif ve tavsiyeleri doğrultusunda aynı bölümü tekrar çalışıp yazarak bir sonraki derse getirir. İstenilen seviyeye gelene kadar bu böyle devam eder.

Resim-4 Nazif Bey'nin Abdul Rahman Al Owais Koleksiyonunda Bulunan Sülüs-Nesih 'Rabbiyessir' ve 'Hurufat' Meşki (Derman, 2009: 215)

Genellikle hat derslerinin haftada bir defa olmak üzere belirlenen günde yapılması adettendir. Talebeye verilen meşkler tek satır olarak çalışılır ve bu esasa göre hazırlanır. Ancak sülüs ve nesih çoğunlukla birlikte çalışıldığı için, her ikisinden birer satır yazılır. Satırların altına konulan ve 'çalışma' anlamına gelen, sin, ayn, yâ harflerinin bitişik halde üsluplaştırılmış hali olan 'sa'y' işareti (resim-6,10,13), yazan üstada göre farklılık arzeder. Hatta bu işaretlerden meşkin kime ait olduğunu anlamak mümkün olabilmektedir (Derman, 1997: 495).

Bu usûlde yapılan dersler, *müfredât* ve *mürekkebât* olmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır. Müfredat meşki ayrı ayrı harflerin ve ikili olarak birbirleriyle birleşik şekillerinin çalışıldığı merhaledir. Sülüs-nesih dallarında müfredat meşkine harflerden

önce “*Rabbi yessir ve lâ tuassir rabbi temmim bi’l-hayr*” duâsı ile başlamak adet olmuştur (resim-4). Böylece uzun ve zahmetli bir çalışmaya “*Rabbim kolaylaştır, zorlaştırma, hayırla tamamına erdir*” niyazı ile Allah’tan yardım dileyerek başlanmış olur. Bu duâ satırı aynı zamanda hat öğretiminde aşılması gereken ilk baraj mahiyetindedir. Yani meşke başlayan talebenin sabrı, istidat ve kabiliyeti müsait ise bu barajı geçip meşke devam edebilecek, değilse hem kendisinin hem de hocasının emeğini zayi etmemek için burada bırakacaktır. Nesih meşklerinde “*Rabbi yessir...*” duası yerine “*Besmele*” ile veya direk harflerle başlanıldığı da görülmektedir.

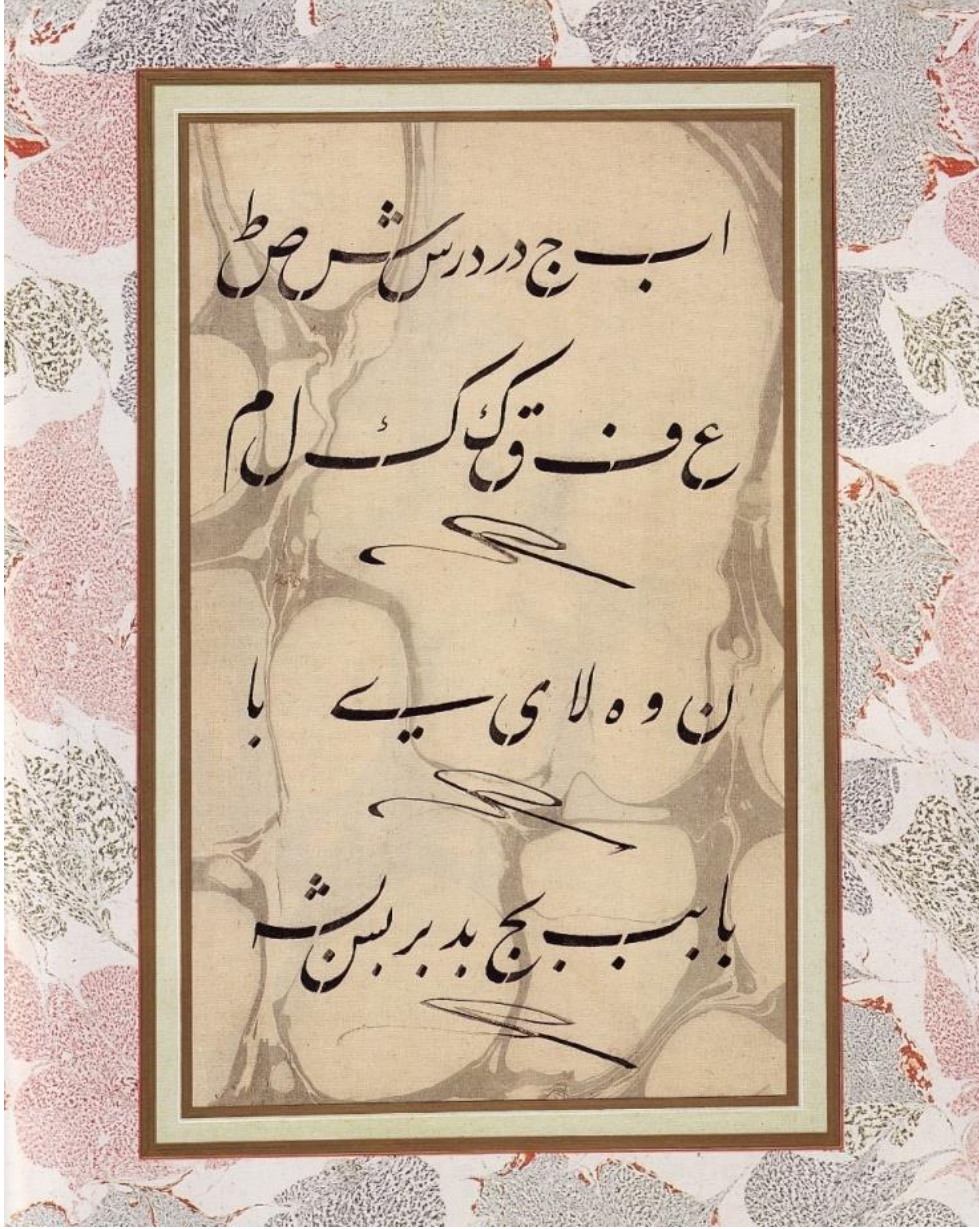

Resim-5 Mehmed Şevki Efendi'nin Sülüs-Nesih Meşk Murakkamından (IRCICA, 2010)

Sülüs ve nesih yazıları her ikisinden birer satır yazılmak suretiyle, genellikle birlikte çalışılır ve aynı hoca tarafından öğretilir. Farklı zamanlarda ayrı hocalardan meşkedildiği de olur. Bazen de önce biriyle başlayıp daha sonra ikincisi eklenerek devam edilir. *Rabbi yessir* duasından sonra her iki yazı türüyle de, alt alta ayrı satırlar halinde elifbâdaki harfler teker teker yazılır. Nokta ile değişen harflerden yalnız biri, bir harfin başka şekillerde yazılışları varsa o şekilleri de ayrıca gösterilir. Bundan sonra yine elifbâdaki sıraya göre her harfin diğer harflerle birleşik şekilleri çalışılır (resim-5). Ancak elif, dal, re, vav gibi başta birleşmeyen bazı harfler yazılmadığı gibi, şekilleri aynı olup nokta ile değişen harflerden de yalnızca ilk gelenle diğer harflerin bitişik şekilleri yazılır.

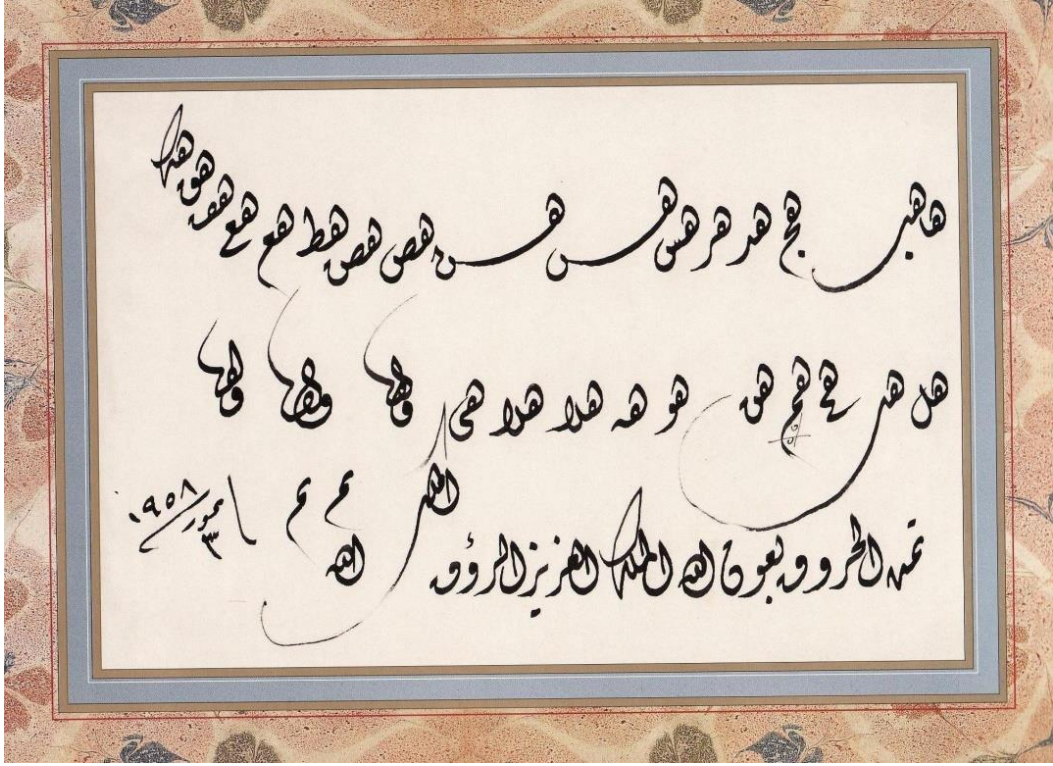
Ta'lik (nesta'lik) hattı ayrıca ve çoğunlukla da ayrı bir hocadan ders alarak öğrenilir. Çünkü birçok dalda aynı kudrette yazmak ve ders vermek mümkün değildir. Nitekim meşhur Osmanlı hattatlarının kimi sülüs-nesihte, kimi ta'lîkte, kimi de celif yazılarda üstünlük göstermişlerdir. Geçmişte ta'lik öğretiminde de müfredât aşamasında

hemen hemen aynı yol takip edilmiştir. Yalnız meşke harflerle başlamak adet olmuştur (resim-6).

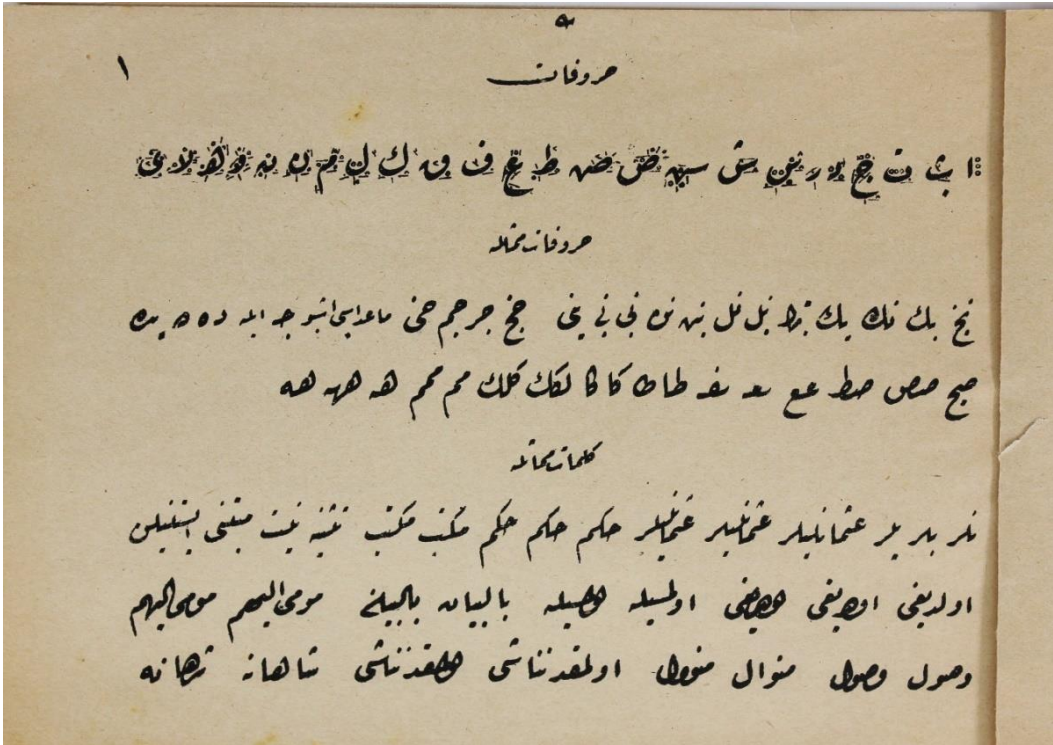

Resim- 6 Mehmed Hulûsi Efendi'nin Ta'lik "Hurûfat" Meşki (Serin, 1999: 7)

Dîvânî, celî dîvânî ve tuğra dışında kullanılmadığından Dîvân-ı Hümâyûn'da öğretilen yazılardır. Rik'a ise sanat yazısı mahiyetinde değildir. El yazısı olarak önce mekteplerde, daha sonra da resmî dâirelerde daha kısa zamanda öğrenilmiştir (Derman, 2002: 38). Dîvânî, celî dîvânî ve rik'a yazılarının müfredat meşklerinde de önce harflerle başlayıp, aynı yolun izlendiği görülmektedir (resim-7,8). Diğer yazılara nazaran öğrenilmesi daha kolay olması bakımından, rik'a yazısı günümüzde de yeni başlayanlar için tercih edilen yazı türüdür.

Resim-7 Halim Efendi'nin Dîvâni Hurûfat Meşki (Serin,2000: 29)

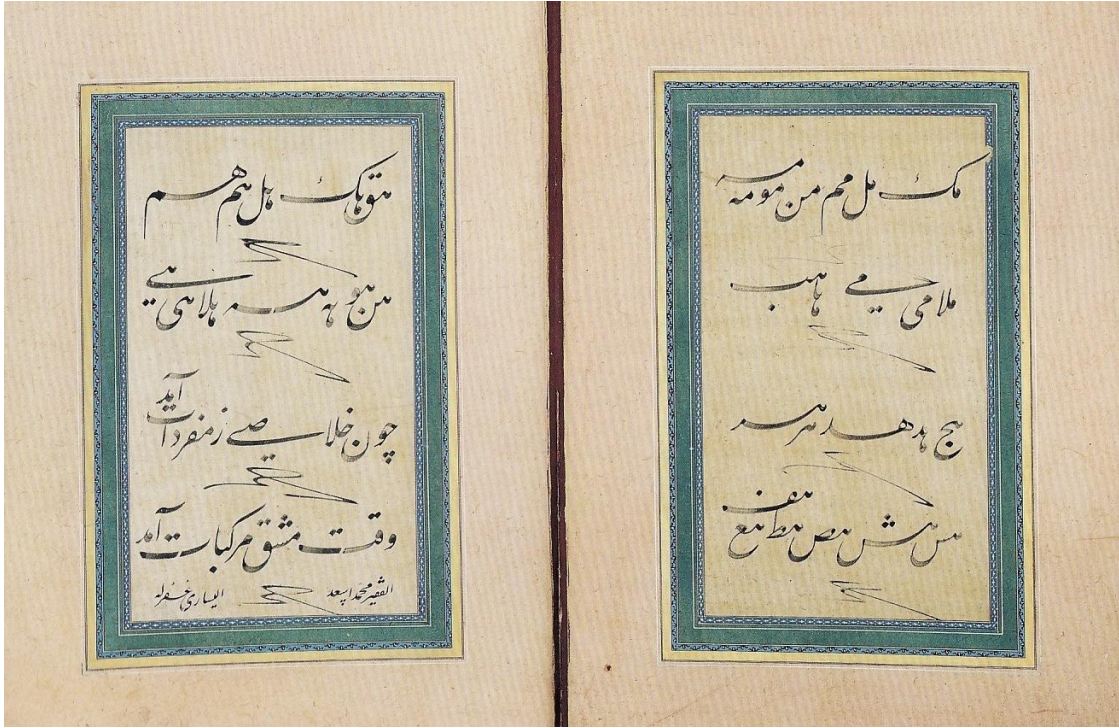
Resim-8, Ahmed Süreyya Bey'in Rik'a Hurûfat Meşki (Ünver, Hasan Rıza Efendi Dosyası, nr.27)

Hat meşki alanlar içinden sebat edemeyenler ve yeterli kabiliyeti bulunmayanlar, müfredat çalışmaları sırasında kendiliğinden elenirler. Bu merhaleyi aşanlar ise mürekkebât meşkleriyle yollarına devam ederler. Mürekkebât meşklerinde harf ve kelimelerin satır nizamına göre aldığı şekiller, kompozisyon kuralları, hareke ve tezyîni

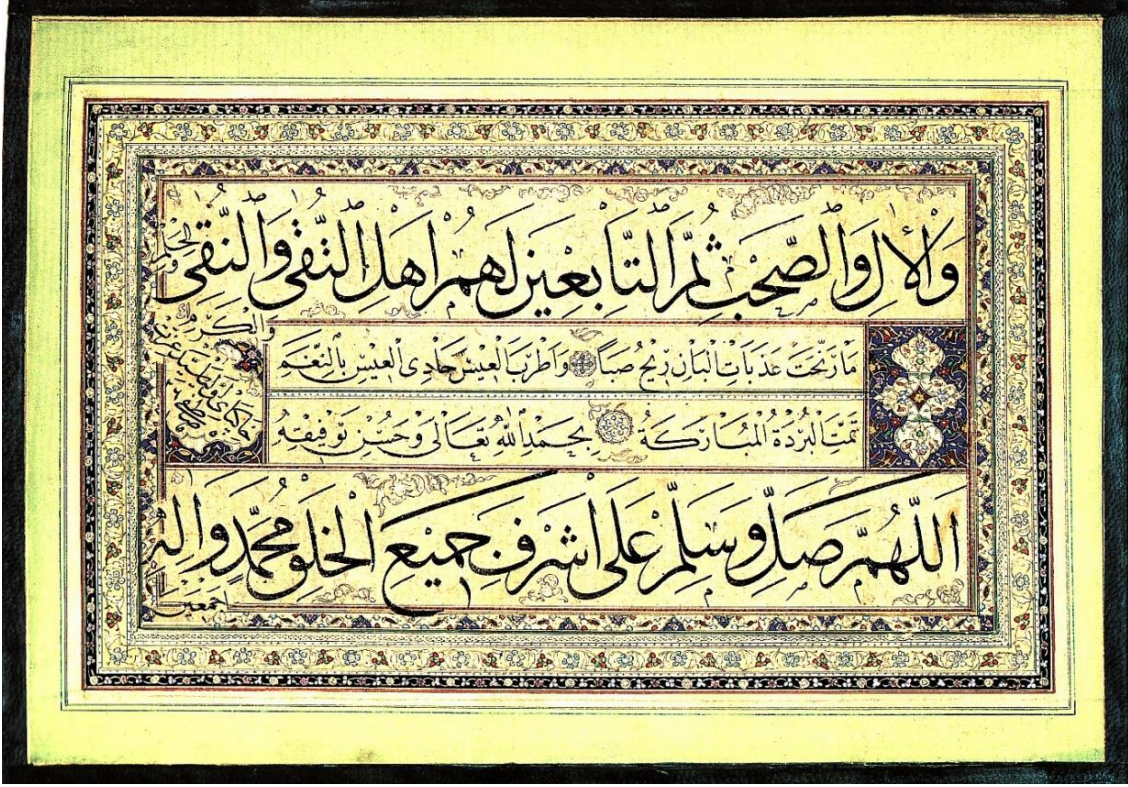
Resim-9 Şevki Efendi'nin Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonunda Bulunan Sülüs-Nesih Meşk Murakkamdan (Derman, 2002: 179)

işaretlerin satır içinde yerleştirilmeleri öğretilir. Sülüs-nesihte Arapça “*Temmeti’l-hurûf bi avnillâhi’l-meliki’r-raûf*” (Allahın yardımıyla harfler tamamlandı) ibaresi (resim-9), ta’likte ise Farsça “*Çün halâsî zi-müfredât âmed / Vakt-i meşk-ı mürekkebât âmed*” (Müfredât tamamlanınca mürekkebât meşkinin vakti geldi.) beyti (resim-10) ilk mürekkebât meşki olarak yazılır. Bundan sonra bazı duâ ve hadisler, yazı hakkında hikmetli sözler, tarih düşürmede kullanılan ‘*Ebcad hurûfâtı*’ ve kasîdeler yazılarak hattat adayının satır nizamında yazı yazma becerisi geliştirilir. Hz. Ali’ye atfedilen “*Güzel yazı, hocanın öğretiminde gizlidir, kemâle ermesi çok yazmakla, devamı da İslâm Dini üzere bulunmakla olur*” ifadesi, ‘*Sübhâneke Duâsı*’ (resim-9) ve ‘*Eûzü-Besmele*’ sıklıkla yazılan ibarelerdir.

Resim-10 Mehmed Es’ad Yesârî’nin Ta’lik Meşk Murakkaından (Derman, 2002: 125)

Bilahare satır çalışmalarında melekeyi artırmak için daha uzun metinler de yazılır. Bunlar daha ziyade Hz. Muhammed (a.s) e övgü olarak yazılmış hilye ve kasidelerdir. Sülüs-nesih mürekkebât meşklerinde yazılan metinlerden biri Ka’b bin Zühre’ın *Kasîdetü’l-Bürde* adlı eseridir. İslamiyet’i henüz kabul etmiş olan Arap şâiri Ka’b, 9/630 yılında Hz. Peygamber’e karşı bizzat bir şiir okumuş, bundan memnun kalan Hz. Peygamber (a.s.) da sırtındaki hırkasını çıkarıp Ka’b bin Zühre’e hediye etmiştir (Demirayak, 2001: 567). Bu sebeple *Kasîdetü’l-Bürde* (hırka kasidesi) adıyla tanınan bu metin kitap yada murakka’ şeklinde bir çok defa yazılmıştır (resim-11). Hırka halen Topkapı Sarayı Müzesi’nde, ismini kendisinden alan Hırka-i Saâdet Dâiresinde bulunmaktadır.

Resim-11, Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonunda Bulunan, Kazasker Mustafa İzzet Efendiye Ait Sülüs-Nesih “Kaside-i Bürde” murakka’sının Son Kıt’ası (Derman, 2002: 153)

Osmanlı hattatlarının, seçme beyitlerini ve Türkçe manzum tercümelerini mürekkebat meşklerinde yazdıkları diğer bir kaside Mısırlı şâir Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî’nin (ö.695/1296)(?) Hz. Peygamber için yazdığı *el-Kevâkibü’l-dürriyye fî medhi hayri’l-beriyye* adlı manzûmesidir. Bu eser *Kasîdetü’l-Bürde* ismiyle meşhur olmuş ancak Ka’b bin Züheyr’in kasidesi ile karıştırılmaması için Osmanlı kültür muhîtinde *Kasîdetü’l-Bür’e* şeklinde anılmıştır (Kaya, 2001: 568) (resim-12).

Sülüs-nesih mürekkebâtında yazılan metinlerden biri de “*Elif Kasidesi*” olarak bilinen manzûmedir. Arap alfabesindeki sırasıyla, her mısraı “elif” ten başlayıp “ye” ye kadar devam eden harflerle başlayan kaside, bir satır sülüs, iki satır nesih, tekrar bir satır sülüs tertibiyle yazılmıştır. IRCICA tarafından baskısı da yapılmış olan Mehmet Şevki Efendi’nin bu tarzdaki meşk murakkaı günümüzde sülüs-nesih çalışanların temel başvuru kaynakları arasındadır (resim-13).

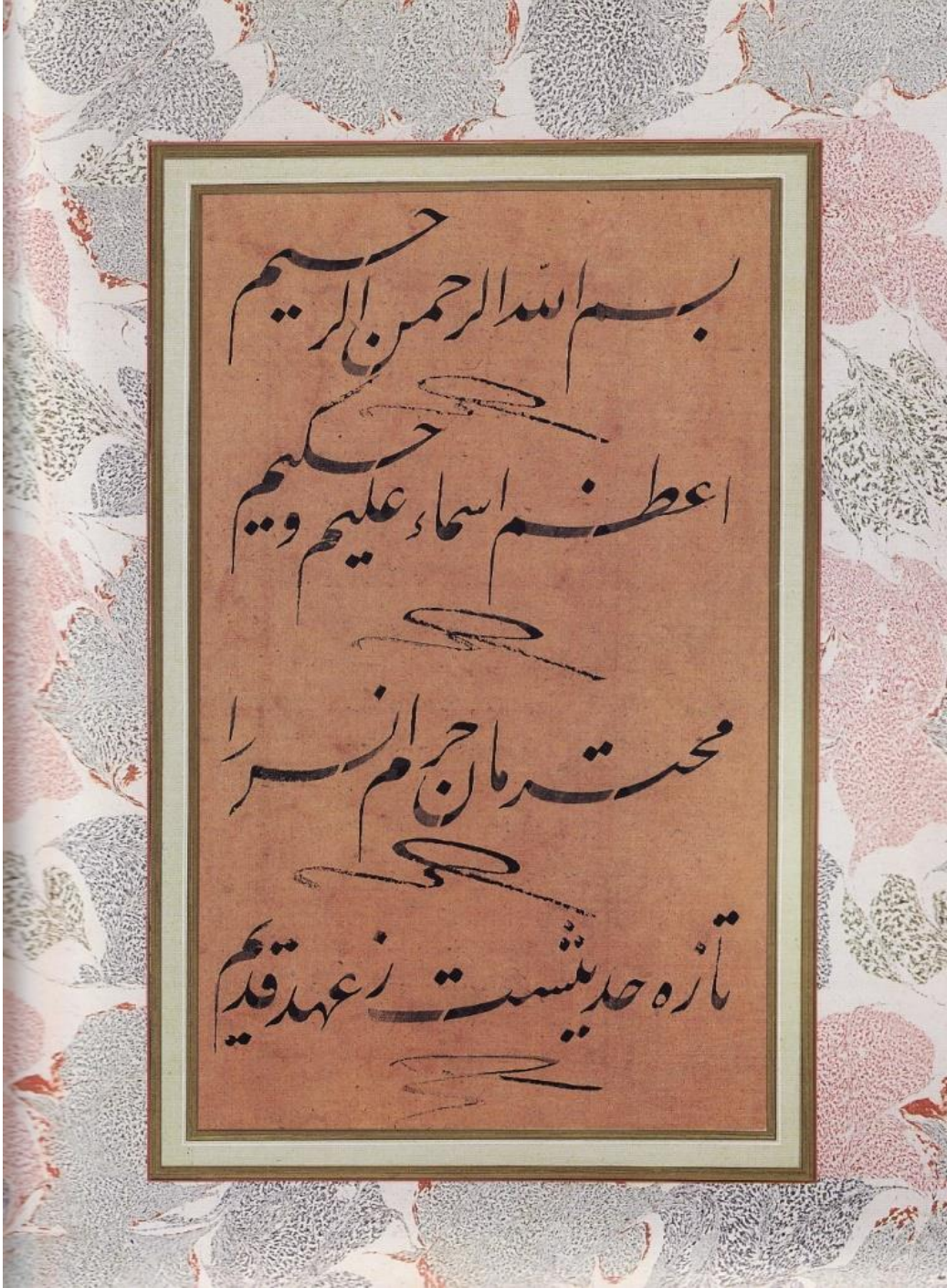
İranlı büyük mutasavvıf ve şâir Abdurrahman Molla Câmî’nin *Besmele Kasidesi*, besmelenin her harfi için bir beyit olmak üzere 19 beyitten oluşmuştur. Bu Farsca şiir de Osmanlı ta’lik hattatları tarafından talebelerine örnek olarak birçok defa yazılmıştır (resim-14).

Resim-12 Hasan Rıza Efendi'nin Sülüs-Nesih Hattıyla Yazdığı Kaside-i Bür'e (Bürde)'nin Son Kıt'ası (Memiş, 2017: 180)

Resim-13 Mehmet Şevki Efendi'nin Sülüs-Nesih "Elif Kasidesi" (IRCICA, 1999: 37)

Resim-14 Mehmed Hulûsi Efendi'nin Ta'lik Hattıyla Yazdığı 'Besmele Kasidesi'nin Baş Kısmı (Serin, 1999: 15)

Hâkânî Mehmet Bey'in 1007/1598-99 yılında yazdığı *Hilye* adlı eseri, Türk edebiyatında hilye türünün ilk ve en önemli örneğidir. Hilye kelimesi bu eserden sonra özellikle Hz. Peygamber'in vücut yapısı ve sıfatları hakkında meydana getirilen eserlerin genel adı olmuştur. Besmele hakkında bir manzume ile başlayan eser, ardından yirmi iki beyitte söze besmele ile başlamanın gereğinden ve besmelenin sırlarından söz

eder. Daha sonra Hz. Ali'nin hilye ile ilgili rivayetinden, hilyenin faziletlerinden bahseder. Eserde Hz. Peygamberin vücut yapısına dair özelliklerini açıklayan beyitlere de yer verilmiştir (Uzun, 1997: 167). Bu mesnevînin seçme beyitleri, Osmanlı ta'lik hattatları tarafından mürekkebat meşklerinde çoğunlukla tercih edilen metinlerdendir (resim-15).

Resim-15 Mehmet Sadullah Efendi'nin Ta'lik "Hilye-İ Hâkânî" Murakkâı (Derman, 2002: 148,149)

İslam Peygamberinin vasıflarıyla ilgili olarak muteber kaynaklardan nakledilen rivayetlerden biri XVII. Asrın sonlarında, ilk defa ünlü hattat Hafız Osman tarafından duvara asılmak üzere levha haline getirilmiştir (Derman, 1992: 40). Klasikleşen hilye formu dışında bu metnin de mürekkebat meşklerinde sülüs ve nesih satırlar halinde çalışıldığı görülmektedir (resim-16).

Resim-16 Şevki Efendi'nin Sülüs-Nesih 'Hilye-i Şerife' Kıt'ası (IRCICA, 2010: 44)

2. İCÂZET GELENEĞİ

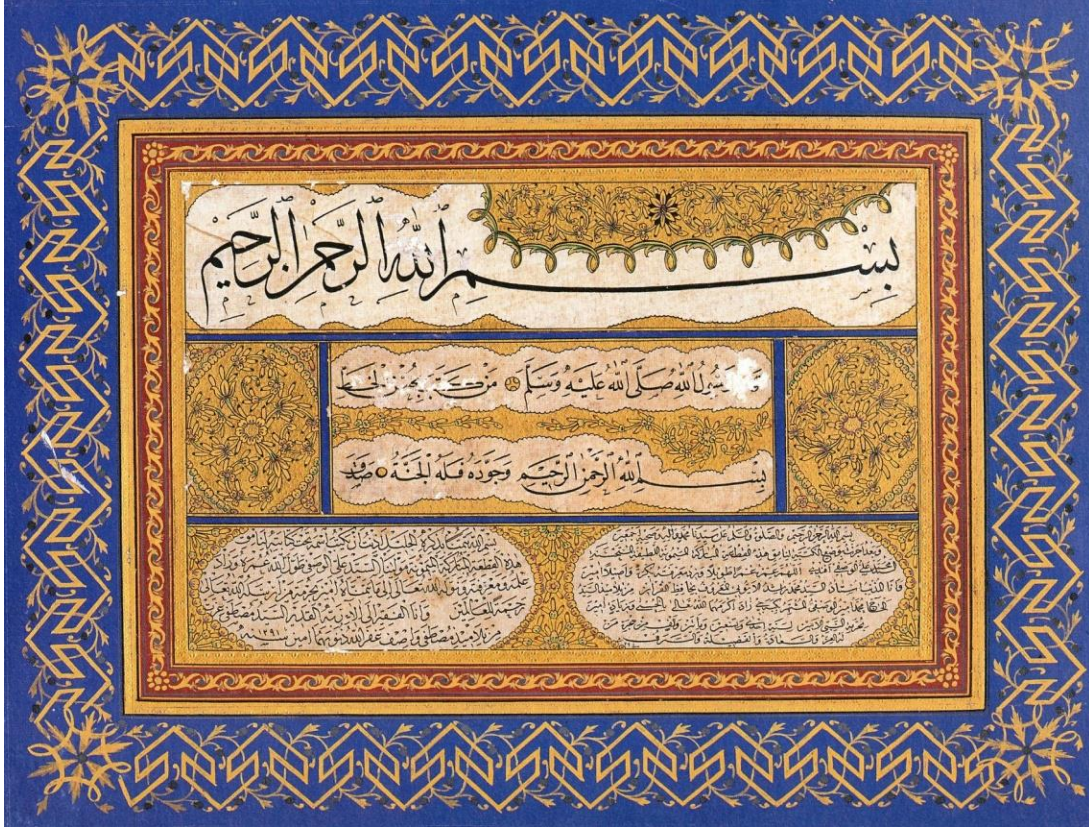
Osmanlı geleneğinde hat sanatını icra edebilmek bazı kayıtlara tabi idi. Bir hattat adayı hocasının yazılı izni, yani icâzetnâmesi olmadan yazılarının altına imza koyamazdı (Derman, 2014: 41). Günümüz hattatları da klasik hat üslubunun sağlıklı bir şekilde varlığını ve gelişimini devam ettirmesi açısından büyük önem arz eden bu geleneği aynı usullerle sürdürmek için gayret göstermektedirler.

Yukarıda zikredilen meşk silsilesini başarıyla tamamlayan talebe bu alanda önemli bir merhale kazanmış demektir. Ancak hattat adayının bir örneğe bağlı kalmadan, kendi beceri ve gayreti ile daha önce taklit ettiklerine benzer numuneler meydana getirebilmesi gerekir. Bu maksatla yine hocasının denetiminde, genel kaideler çerçevesinde daha önce yazılmamış metinlerden satır düzenlemeleri, farklı formlarda istif ve kompozisyon çalışmaları yaparak ustalığını ortaya koyar. Bu süreç düzenli bir devamlılık kaydıyla, talebenin kabiliyet ve çalışma temposuna bağlı olarak dört beş yılı alır.

Artık aday icazet almayı hak etmiştir. Usule göre hocası tarafından kendisine icâzet verilir.⁵ İcâzetnâme ilimde ve yazıda tahsilini bitirenlere verilen şehâdetnâme

⁵ Bazı yayınlarda münferit örneklerden yola çıkarak hat sanatında icazetnamenin, talebenin isteği üzerine hocası tarafından verildiği şeklinde bir genelleme yapıldığı görülmektedir (Kaya, 2014: 16,17). Medrese usulü eğitimde böyle uygulamalara rastlanabilirse de, usta çırak ilişkisi içinde klasik usulde yapılan hat eğitiminde talebenin hocadan

anlamında kullanılan bir tabirdir. Arapça mezuniyet, ruhsat manalarına gelen icâzet ile, Farsça mektup, kitap demek olan nâme'nin birleşmesinden meydana gelir ve izin belgesi demektir (Pakalın, 1993: 19-20). Yazıların altına imza konurken 'ketebehû' (bunu yazdı) tabiri kullanıldığı için hattat icazetnamelerine 'ketebe kıt'ası' adı da verilmiştir. Bu belgeyi alan bir hattat yazacağı yazılara 'ketebe' (imza) koyma yetkisini kazanmış olur.

Resim-17 Eyüplü Raşid Efendi Tarafından Mehmed Ali Vasfi Efendiye 1291/1874 Tarihinde Verilen Kıt'a Formunda Bir İcâzetnâme Örneği (Derman, 2014: 291).

İcâzet levhası olarak talebe çoğunlukla eski üstatlardan birinin eserini itina ile taklit ederek yazar. Hocası beğeninceye kadar onu tekrar eder. Bazı hocaların bu çalışmayı kırk kez tekrarlattığı da olmuştur (Özkafa, 2013: 30). Talebe hocasının bir yazısını taklit edebileceği gibi kendi tertibi olan yeni bir yazı da yazabilir. Bu metinler genellikle sülüs-nesihte kıt'a veya (resim-17) hilyedir. Kur'an-ı Kerim'in bir cüzünü veya tamamını yazarak alınmış veya hattat şeceresini gösteren bir mecmua şeklinde hazırlanmış icâzetnâmeler de vardır (Derman, 1997: 496; Serin, 2004: 374). (resim-18). Ta'lik hattında ise icazetnameler daha çok mâil kıt'a şeklinde hazırlanmıştır (resim-19).

böyle bir istekte bulunması bu işin ruhuna aykırıdır. Talebeye icâzet verilmesi onun sanatında belli bir olgunluğa erişmesine bağlıdır. Bu seviyeyi de talebe değil ancak hocası takdir eder.

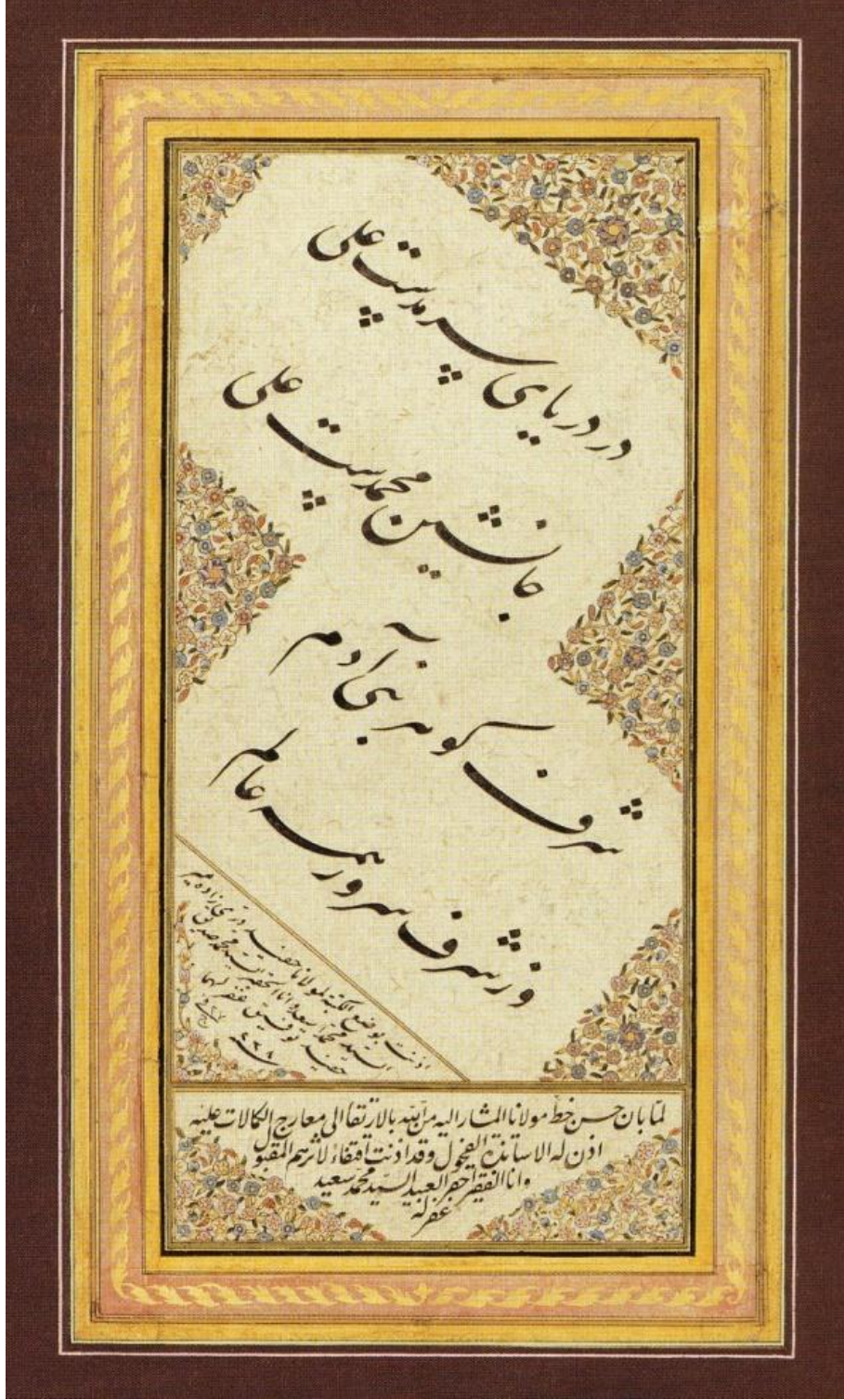

Resim-18 Hasan Rıza Efendi'nin Mûsikâyı Hümâyûn'da Hocası Şefik Bey'den 1283/1867 Tarihinde Aldığı Hattat Şeceresini de İçeren Mecmua Şeklindeki İcâzetnâmesi (DEMSA Koleksiyonu).

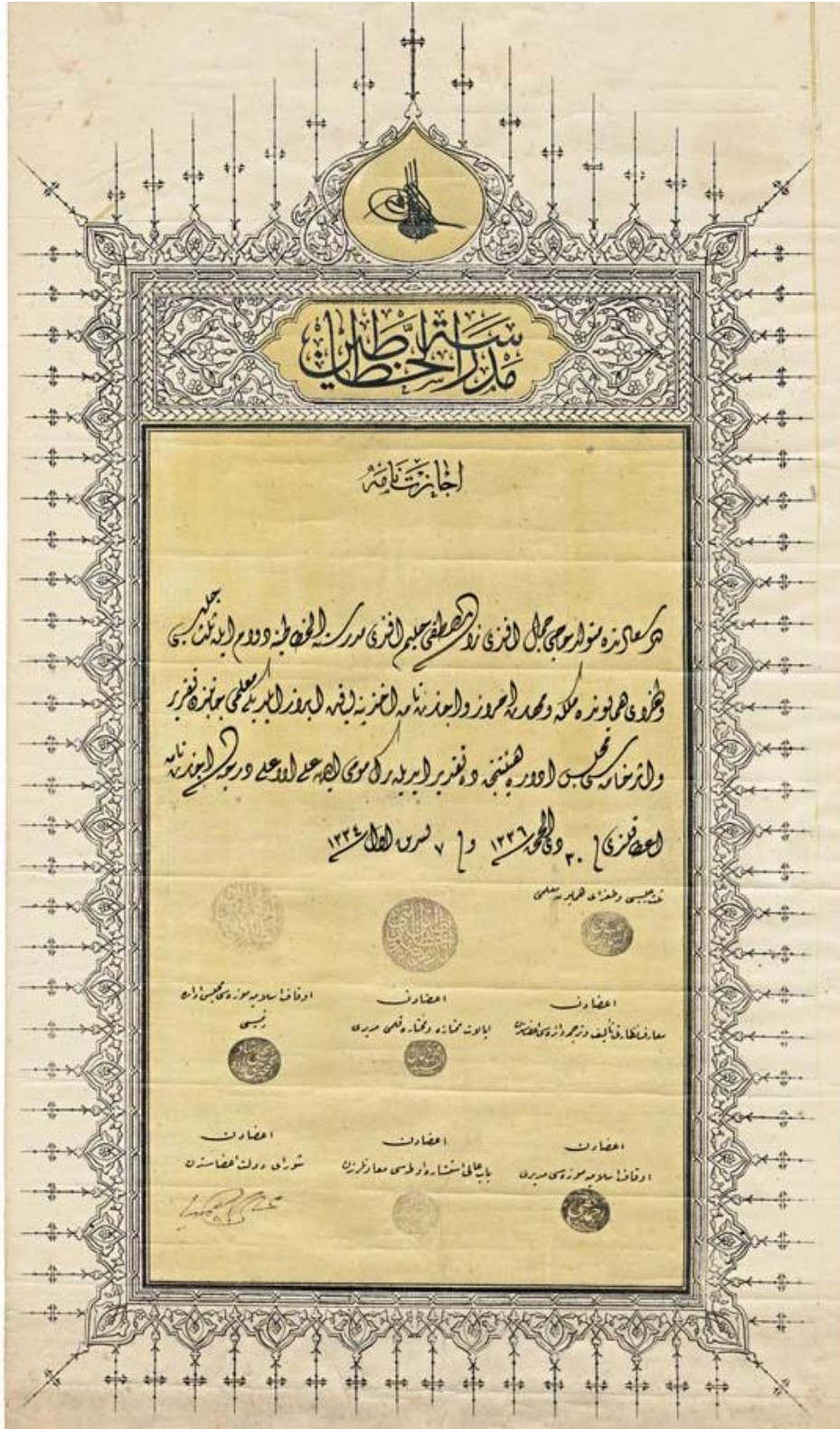
1915 yılında açılan Medresetül Hattatin'de verilen icâzetnâmeler klasik usulden farklıdır. Etrafını bir tezyinatın çevrelediği icazetnamenin en üstünde, 1918 deki ilk mezunların icazetnamelerinde Sultan Vahideddin Tuğrası, 1923 mezunlarınınkinde ise 'Türkiye Cumhuriyeti' ibaresi bulunmaktadır. Onun altında sülüs hattıyla 'Medresetül Hattatin' yazısı yer alır. Matbu olarak hazırlanmış bu formun ortasındaki yazı alanına, hangi daldan mezun olursa olsun ekseriya Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey tarafından, divani hattıyla klişe bir izin cümlesi yazılmıştır. Altında ise ilgili hocaların, Müze İdare Meclisi üyelerinin, Medresetül Hattatin Müdüriyetinin ve Evkâfı Hümayun Nezaretî'nin mühürleri bulunmaktadır (Derman, 2015: 39-45) (resim-20).

Hattat unvanını alacak aday için bir icazet cemiyeti tertip edilir. Bu merasimi varlıklı olanlar konaklarında, diğerleri ise yakınlarındaki büyük camilerden birinde yapar. Gelecek misafirler için konakta yemekler pişirilir, çeşitli hazırlıklar yapılır (Bilen, 2010: 129). Merasim sırasında icazetname yazısı asıl hocasının yanı sıra orada hazır bulunan ve zamanın diğer üstadlarından oluşan jüriye arz edilir. Bu hattatlardan bir kaç kendilerine ayrılan yerlere tasdik cümlelerini yazarlar. Asıl hocası genellikle isminin önüne '*ene muallimuhû*' (ben onun hocası) ibaresini koyarak tasdik eden diğer hattatlardan ayırt edilmesini sağlamış olur. Osmanlı kaynaklarına göre ilk defa Zeynüddin Abdurrahman ibnû's-Sâiğ (ö. 845/1442) tarafından konulan (Derman, 1997:

497). ve çoğunlukla bir yemek ziyafeti ile biten icazetname geleneği asırlarca titizlikle uygulanmıştır.

Resim-19 Seyyid Mehmed Esad'ın Seyyid Mehmed Sıddık Efendi'den Aldığı 1238/1823 Tarihli Ta'lik İcazetnâme Kıt'ası (Derman, 2009: 330)

Resim-20 Mustafa Halim Özyazıcı'nın 1918 de Medresetül Hattatin'den Aldığı İcazetname (Derman, 2015: 41)

İcâzetnâmelerde kullanılan dil Arapça'dır. Nadiren Türkçe yazılanlara da rastlanır. Yazı sülüs-nesih ise; tasdik cümleleri rikâ' (hatt-ı icâze) ile, ta'lîk ise, hurde ta'lîk ile yazılır. Medresetü'l-Hattâtîn mezunlarına verilen resmî icâzetnâmeler ise talebe hangi tür yazıyı öğrenmiş olursa olsun daima dîvânî yazı ile yazılmıştır (Derman, 1997: 496,497). Tasdik işlemi tamamlanan icâzetnâme bir müzehhip tarafından tezhîp edilerek levha haline getirilir ve yukarıda bahsedildiği gibi düzenlenen bir merasimle talebeye takdim edilir. İcâzet merasiminden sonra hoca-talebe münasebeti bitmez. Ta ki ikisinden biri hayata veda edinceye kadar. Hatta geride kalan eserler ve hatıralar ile bundan sonra da devam eder.

SONUÇ

Hat sanatı geçmişte usta-çırak ilişkisi içinde, meşk usulü ile öğretilmiş, icazet müessesesi ise bu sanatın seviyesini korumak, usul ve esaslarını muhafaza ederek tekamülünü sağlamak hususunda bir tür kontrol mekanizması işlevi görmüştür. Klasik hat eğitiminde zamanımızda da aynı usul geçerliliğini sürdürmektedir. Bu sanat dalında, İslam ülkeleri arasında İstanbul'un ve Osmanlı hattatlarının öne çıkmasında uygulanan bu eğitim yönteminin önemli payı olduğu aşikardır. Daha çok hocayı ve geçmiş üstatların çalışmalarını taklide dayanan bu usulün hat sanatında bir standartlaşmaya yol açtığı ve yaratıcılığa engel olduğu şeklindeki eleştiriler haklı görülemez.⁶ Zira hat sanatı tarihinde çığır açan, önemli yenilikler yapan hattatlarda aynı sistem içinde yetişmiş sanatkarlardır.

Bu usulde yalnız hat sanatı değil, doğal olarak hattatlığın ahlaki ve hukuki yükümlülükleri de öğrenilmiş olur. Bunu da hoca ile talebe arasında karşılıklı fedakarlık temelinde oluşan ve ekseriya bir ömür devam eden saygı sevgi atmosferi sağlamaktadır. Bu ilişki hat sanatının ruhuna aykırı düşmeyecek hiçbir yeniliğe mani değildir. Talebenin başarısı aynı zamanda hocasının başarısı anlamına geleceği için, talebesinin kendisinden daha ileri eserler ortaya koyması hocasını da mutlu eder.

En güzel uygulama şeklini Osmanlı toplumunda gördüğümüz meşk ve icazet geleneği ya da eğitim disiplini sanatın fakirleşmesine yol açmış olsaydı, hat sanatının dünya çapında liderliği Osmanlı'da değilde, bu disiplinin yerleşmediği bir başka coğrafyada olması gerekirdi. Geçmişte bazı üstadların, mesela Mustafa Rakım'ın kendi tarzını hocası ve ağabeyi İsmail Zühdi'nin vefatından sonra ortaya koyması gibi örnekler bahsedilen hususta yeterli delil teşkil etmez. Bu gecikmenin sebebi, hocasına hürmetinden veya ondan çekinmesinden ziyade, sanatının o dönemde olgunlaşmasıyla izah edilebilir. Diğer taraftan meşk ve icazet geleneğinin hat sanatına en önemli katkısı bu sanatın başka akımların etkisinde kalmadan, sürekli bir gelişme seyri izlemesinde görülmektedir.

⁶ Bu konudaki görüş ve değerlendirmeler için bkz: "İrvin Cemil Schick, İslamî Kitap San'atlarında Standartlaşma: Usta-Çırak İlişkisi ve İcazet Geleneği", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIX, 2017, s. 287-322.

KAYNAKÇA

- BİLEN, Yusuf (2010). “Hat Sanatı Eğitim ve Öğretiminde Hoca-Talebe Münasebeti”, *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 44, s. 127-136.
- DEMİRAYAK, Kenan (2001). “Kasîdetü’l-Bürde”, *DİA*. c. XXIV, s. 566-568.
- DERMAN, M. Uğur (1992). *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İstanbul: IRCICA.
- DERMAN, M. Uğur (1997). “Hattat”, *DİA*. c. XVI, s. 493-499.
- DERMAN, M. Uğur (2002). *S. Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonundan Seçmeler*, İstanbul: Akbank Yayınları.
- DERMAN, M. Uğur (Trans. Irvin Cemil Schick) (2009). *Eternal Letters From the Abdul Rahman Al Owais Collection of Islamic Calligraphy*, Sharjah-UAE.
- DERMAN, M. Uğur (2014). *Harflerin Aşk - Kerem Kıyak ve Mustafa Balcı Koleksiyonlarından*, İstanbul: Korpus Yayıncılık.
- DERMAN, M. Uğur (2015). *Medresetül Hattatin Yüz Yaşında*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- IRCICA, (1999). Mehmet Şevki Efendi’nin Sülüs-Nesih Hat Meşkleri, İstanbul.
- IRCICA, (2010). Mehmed Şevki Efendi’nin Sülüs-Nesih Hat Meşkleri, İstanbul.
- İBN-İ HALDUN (1996). *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), c. II, İstanbul: MEB. Yayınları.
- KAYA, Ali (2014). “Kur’ân-I Kerîm’in Kitabeti Bağlamında Hat Sanatında İcâzet ve Bir Hat İcâzetnâmesi Örneği” *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com-*. sy: XXII, s. 1-20.
- KAYA, Mahmut (2001). “Kasîdetü’l-Bürde”, *DİA*. c. XXIV, s. 568-569.
- MEMİŞ, Mehmet (2017). Son Dönem Osmanlı Hattatlarından Hasan Rıza Efendi ve Oğlu Ahmed Süreyya Bey. (Ed) M. B. Aydın- R. Aydın, *Osmanlı’da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü*: 171-201. İstanbul: Mahya.
- ÖZKAFKA, Fatih (2013). “Kuran Sanatını Koruyan Gelenek: Meşk ve İcazet Usulü”, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı: 18, s. 27-31, İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB. Yayınları.
- SAFVET, Nabil F. (1379/2000). *Hüner-i Kalem*, c.5, Tahran: Neşr-i Kareng.
- SCHİCK, Irvin Cemil (2017). “İslâmî Kitap San’atlarında Standartlaşma: Usta-Çırac İlişkisi ve İcazet Geleneği”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIX, s. 287-322.
- SERİN, Muhittin (haz.) (1996). *Kazasker Mustafa İzzet Efendi’nin Sülüs ve Nesih Meşk Murakkası*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- SERİN, Muhittin (haz.) (1999). *Hulûsî Efendi’nin Ta’lik Meşk Murakkası*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- SERİN, Muhittin (haz.) (2000). *Halim Efendi’nin Nesih, Dîvânî, Celî Dîvânî, Rik’a Meşk Murakkası*, Kubbealtı Neşriyatı.
- SERİN, Muhittin (2004). “Meşk”, *DİA*. c. XXIX, s. 372-374.
- SERİN, Muhittin (2010). *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Yayını, İstanbul.
- TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit (1994). *İstanbul Kütüphanelerinde Hat Sanatı İle İlgili Yazma Eserler ve Seyyid Ahmed el-Vehbî’nin Risâle-i Esrâr-ı Hatt’ı*. Marmara Ü. SBE, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.

- UZUN, Mustafa (1997). “Hâkâni Mehmed Bey”, *DİA*. c. XV, s.166-168.
- ÜNVER, A. Süheyl, Süleymaniye Kütüphanesi, Dr. A. Süheyl Ünver Arşivi, Hasan Rıza Efendi Dosyası, nr.27.
- YILMAZ, Abdülkadir (1999). “İbn Bevvâb’ın Kaside-i Raiyye Tercümesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14, ss. 219-223, Erzurum.